

UDIO ŽENA U TRŽIŠTU RADA, OBRASCI RADNE KARIJERE I ULOGA DRŽAVE

Davor TOPOLČIĆ
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 331.52:305-055.2
Pregledni rad

Primljeno: 10. 10. 2008.

U radu razmatramo odnos industrijalizacije i uspostave modela muškarac – hranitelj obitelji, kao i modela koji ga sve više istiskuje u većini visoko razvijenih industrijskih država – modela obitelji sa dva hranitelja. U drugom dijelu rada upozoravamo na važnost razlika u institucionalnom kontekstu, posebice različitih aspekata odnosa obitelj – država. Te razlike mogu utjecati na odluku žena o udjelu u radnoj snazi i na obrasce radne karijere, kao i olakšati ili otežati usklađivanja radnih i obiteljskih obaveza zaposlenih partnera, poglavito ako imaju maloljetnu djecu, to više ako su samohrani roditelji. Ulogu države raspravili smo koristeći se dvama konceptualnim okvirima: Esping-Andersenovom tipologijom socijalne države i tipologijom državne regulacije rodnih režima Mósesdóttir.

Ključne riječi: model muškarac – hranitelj, udio žena u tržištu rada, socijalna država

✉ Davor Topolčić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10 001 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Davor.Topolcic@pilar.hr

UVOD

Recent developments in the position of women are a supreme example of 'consciously directed social change'. Changes in the position of women have led to new and particular problems of social policy, as yet, largely unfronted by policy-makers.

Richard Titmuss (1952)¹

Otkako je započela prva industrijska revolucija i proces modernizacije, životi svake nove generacije žena i muškaraca odvijaju se na razmeđu starih i novih svjetova. Uvodni citat ni na-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

kon pola stoljeća nije izgubio na svojoj aktualnosti – i dalje promjene u društvenom i obiteljskom položaju žena rezultiraju "novim, osobitim problemima socijalne politike". Pitanje je koliko su se uspješno i na koji način kreatori nacionalnih politika suočili s tim problemima, posebice u zadnja tri desetljeća kada se intenzivirao udio žena na tržištu rada. Činjenica je da još i danas, u društvima kasne modernosti, u parlamentima i vladama diljem Europe i svijeta, dakle u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, brojčano dominiraju muškarci. To osnažuje feminističke argumente o rodno neosjetljivim i rodno neosvijestanim socijalnim politikama, kao i teorijske elaboracije o socijalnoj državi kao polju sukoba i pregovora, s važnim perkusijama na obrasce zaposlenosti žena.

Tek u društvima kasne modernosti za dio ženske populacije obitelj prestaje biti *glavna determinanta* njihove odluke o zapošljavanju i obrasca radne karijere kao "socijalno prihvatljivog" načina pomirenja osobnih ambicija ili obiteljskih financijskih potreba te brige, njege i skrbi za članove obitelji. Rodno uvjetovana podjela rada kao dio kompleksa rodnih odnosa (dominantno) prihvaćenih u nekoj društvenoj grupi ili u društvu u cjelini nije nikakva povijesna novost. Međutim, industrijska revolucija, krajnje pojednostavnjeno, dovela je do novih koncepcija uloga (i identiteta) primjerenih za muškarce i žene – rad muškaraca koji su se našli na tržištu rada jest komodificiran, za razliku od *većine* žena.² Rječnikom političke ekonomije, to znači da je rad jednih postao roba koja ima svoju tržišnu cijenu, dok rad drugih – potreban za društvenu reprodukciju – nije rad za plaću. Stvoren je model *muškarca – hranitelja obitelji*. Dok su kod stanovništva koje se bavi poljoprivredom i muškarci i žene ekonomski aktivni i svatko od njih pridonosi ekonomskom uzdržavanju i prosperitetu obitelji, po tada novom, modernom modelu raspodjele rada između spolova to postaje isključiva dužnost muškarca/muža. Rad bračnih/životnih partnera smješten je u različite sfere, koje su najčešće spacijalno-temporalno razdvojene. S opadanjem udjela stanovništva koje je zaposleno u poljoprivredi, a rastom udjela radne snage koja je zaposlena u drugim sektorima privrede, poglavito industrijskom, ta diferencijacija pokazala je svoju punu važnost. U nastajućem industrijsko-kapitalističkom svijetu prevladala je podjela rada između spolova koja je izjednačila žensku "sferu" sa skrbi za djecu i potrebite (i, naravno, s *mundanim* kućanskim poslovima potrebnim za svakodnevnu reprodukciju obiteljskoga života). Tako su žene, kako to ističe Oakley (1987.), postale važnije od muškaraca za blagostanje članova obitelji i društva. Kako je riječ o procesima koji su bitno određeni kulturno-povijesnim specifičnostima svake pojedine države, nisu sve obitelji istoga tre-

na počele živjeti prema tom novom modelu. Slika postaje preciznija kada se u razmatranje uvede klasni moment – žene iz niže klase često su bile prisiljene pridonositi ekonomskom uzdržavanju obitelji. Međutim, to ne umanjuje argument o obitelji kao stožernoj referentnoj točki za odluke:

- a) hoće li žena uopće sudjelovati na tržištu rada
- b) kakav će biti obrazac njezine radne karijere.

Između brojnih međusobno isprepletenih uzroka, koji su doveli model muškarac – hranitelj obitelji u silaznu putanju, kada u većini europskih država više nije dominantan ni statistički ni kulturalno,³ posebnu pažnju valja usmjeriti na međusobno djelovanje "institucionalnog trokuta": obitelj – tržište rada – socijalna država. Kada je riječ o radnom zakonodavstvu i općenito regulaciji tržišta rada, uloga države je jasna – nakon 2. svjetskog rata neke su države prije, a neke kasnije, donijele zakonske odredbe protiv diskriminacije žena na tržištu rada. Međutim, ono što je do početka 1990-ih godina često ostalo izvan vidokruga društvenih znanstvenika jest važnost uloge socijalne države za participaciju žena na tržištu rada kao i za obrasce radne karijere. S feminističkih pozicija glavna zamjerka socijalnoj državi jest da nije ostvarila cilj ravnopravnosti spolova: "Sve politike socijalne skrbi utjelovljuju ideologije roda koje određuju određenu svezu između žena i socijalne skrbi. Naime, jednom kada su stvorene te politike tada pomažu da se stvori – ili održi – određen položaj – za žene u društvenoj strukturi" (Oakley, 1987., 8). To gledište dalje razvija Sundström (1999.) konceptom *rodnoga režima* da bi pokazala kako politička i institucionalna rješenja utječu na mogućnosti izbora između plaćenog i neplaćenog rada muškaraca i žena, kao i na povratni utjecaj tih izbora na politička i institucionalna rješenja. Prema Sundström, socijalne se države temelje na pretpostavkama o rodnim odnosima koje su u koliziji sa životnim okolnostima sve većeg broja ljudi, a u većini OECD zemalja model socijalne politike temelji se još uvijek na muškarcu – hranitelju obitelji. Žene kao društvena skupina postale su socijalni problem, jer ostvarene dobitke u javnoj i privatnoj sferi prate i novi rizici. Naizgled paradoksalno, to dovodi do potrebe za intervencijom socijalne države da se poboljša položaj obje grupe žena:

- 1) onih koje su se odlučile za trajnu karijeru domaćice – supruge (i majke) i
- 2) žena koje sudjeluju u tržištu rada.

U ovome radu usmjerit ćemo se prije svega na doprinos dvaju čimbenika iz "institucionalnog trokuta" – na odnos obitelji i socijalne države. Model muškarac – hranitelj na teorijskom planu ima dva istaknuta uporišta – funkcionalne zahtjeve modernog industrijskog društva i neoklasičnu ekonom-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

sku perspektivu učinkovitosti podjele rada u obitelji. Stoga ćemo krenuti od sažetog iznošenja važnoga sociologijskog pokušaja povezivanja industrijalizacije-i-modernizacije i obitelji iz perspektive funkcionalističke teorije, a zatim od (komplementarne) perspektive ekonomske racionalnosti bračnih partnera.

DVA TEORIJSKA UPORIŠTA MODELA MUŠKARAC – HRANITELJ OBITELJI

Strukturne promjene obitelji uglavnom su pratile industrijalizaciju, a u nekim su zemljama i prethodile industrijalizaciji – porast brojnosti nukleusne obitelji i pad udjela proširenih obitelji. Terminologijom funkcionalističke teorije, "inokosne nukleusne" obitelji sastavljene su samo od dvije generacije – roditelja i njihove ovisne, maloljetne djece. Ta mala obiteljska jedinica lakše je geografski mobilna i utoliko fleksibilna s obzirom na stanje na tržištu rada. U Parsonsovoj vizuri, specijalizacija uloga supružnika nužan je uvjet uspješna funkcioniranja tih obitelji. Došlo je ne samo do strukturalnoga sažimanja i smanjivanja nego i do redukcija funkcija obitelji. Prema tom viđenju, obitelji su ostale samo dvije, ali važne funkcije – socijalizacija djece i stabilizacija ličnosti odraslih članova obitelji, poglavito muškaraca. Ostale funkcije, kao što je školovanje djece i mladih, socijalna i zdravstvena zaštita itd., preuzela je na sebe država. Upravo redukcija funkcija obitelji jedna je od polaznih točaka za našu raspravu. U sferi društvene reprodukcije samo je manji dio skrbi socijaliziran, dok veći dio otpada na obitelj. Štoviše, od kraja 20. stoljeća pa do danas brojne države slijede u većoj ili manjoj mjeri trend vraćanja dijela funkcija skrbi u obitelj ili, terminologijom Esping-Andersena (1999.), "refamilijarizaciju". A unutar obitelji skrb za druge dominantno je ženska zadaća – svaka je žena socijalna država u malom (Oakley, 1987.).

Funkcionalistička teorija uopće, kao i funkcionalistička koncepcija "inokosne nukleusne" obitelji kao najpogodnije forme obitelji glede zahtjeva privrednog sustava, u zadnjih nekoliko desetljeća podvrgnuta je žestokoj kritici. Za našu diskusiju važna je zamjedba da je Parsons imao na umu obitelj iz (američke) srednje klase, čije je obrasce funkcioniranja postulirao kao univerzalne obrasce. Kada Oakley (1985.) ističe da je najvažnija posljedica industrijalizacije za žene stvaranje uloge kućanice – majke koja je ekonomski ovisna o mužu, moramo imati na umu da ta uloga nije bila "dostupna" mnogim udanim suprugama – majkama iz radničke klase. Dva su razloga tomu. Prvi su ekonomska ograničenja, koja su sve do "zlatnog perioda" ekonomskog rasta nakon 2. svjetskog rata bila zapreka za dobar dio obitelji iz radničke klase da slijede model muškarac – hranitelj. "Mit o tradicionalnoj obitelji"

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

Nicholson (1997., 27) stavlja u jasnu povijesnu perspektivu: "Dok su krajem 19. stoljeća takve transformacije rezultirale *idealom obiteljskog života* (kurziv dodao D. T.) koji je približno sukladan sa shvaćanjem koje poznajemo u današnje vrijeme, tek u periodu neposredno nakon Drugog svjetskog rata taj je ideal postao masovni fenomen, posebno u SAD. Ekonomski prosperitet Sjedinjenih Država tijekom poslijeratnog perioda, nevjerojatna ekspanzija stanogradnje proizašla iz pretrpanosti i nestašice stambenog prostora 1930-ih i 1940-ih "... to su omogućili obiteljima iz više radničke klase i sve brojnije nove srednje klase.⁴ Young i Willmott (1973.)⁵ iznijeli su teoriju koja predstavlja dopunu prethodnoga tumačenja, usmjerenog na ograničenja ili zapreke za akciju. Dugo je "sposobnost muškarca da svoju suprugu drži izvan radne snage signalizirala njegov klasni položaj" (Nicholson, 1997., 34). Prema *Načelu stratificirane difuzije* Younga i Willmotta, unutar društvene hijerarhije od vrha prema dnu šire se obrasci života, kao i stavovi, vrijednosti i ideali. Jedan takav ideal, ideal obiteljskog života stvoren je u 19. stoljeću. Industrijalizacija, po mišljenju Younga i Willmotta (1973.),⁶ nudi velikom dijelu stanovništva nekakav izbor, međutim tek u vremenu ekonomskoga prosperiteta nakon 2. svjetskog rata određeni tip obiteljskoga života postao je dostupan većini stanovništva razvijenih industrijskih zemalja Zapada. Sklop socijalnih promjena koji je to omogućio ujedno je nosio i zametke novih društvenih, ekonomskih i demografskih trendova koji će rezultirati potkraj dominacije modela muškarac – hranitelj. Međutim, ideološka dominacija obrasca jednog hranitelja – "mit o tradicionalnoj obitelji", očigledna je u istupima brojnih političara, poglavito onih desne, konzervativne orijentacije, kada govore o zaštiti i pomoći "obitelji".

Zadnji veliki teorijski pokušaj obrane modela muškarac – hranitelj poduzeo je 1980-ih ugledni ekonomist i nobelovac Gary Becker (1993.). Njegove polazne premise i zaključak koji izvodi čine se neosporivima: 1. da bi brak bio ekonomski racionalna zajednica, kombinirani zajednički prihod obaju partnera mora biti veći od zbroja prihoda koje oni mogu ostvariti izolirano, svaki za sebe; 2. upravo podjela rada između bračnih partnera to omogućuje, jer se na taj način jedan specijalizira za zadaće na tržištu rada, a drugi se specijalizira za zadaće vezane uz dom i obitelj. Svaki od njih može bez rasipanja resursa akumulirati relevantan ljudski kapital; 3. zbog bioloških odlika reprodukcije sisavaca, prirodan je izbor da žena bude onaj partner koji će se specijalizirati za obavljanje kućanskih i drugih poslova u domu. Možda nije pošteno da biologija određuje nečiju sudbinu, ali to je, smatra Becker, ekonomski racionalno.

Unatoč impresivnom pothvatu na gotovo 380 stranica teksta, uz prevođenje postavki u matematički formalizirane izvode i teoreme – dojam je da je *Rasprava o obitelji* bar nekoliko desetljeća zakašnjelo djelo. Nekoliko trendova koji karakteriziraju suvremena razvijana društva visoke modernosti njegovu teorijsku elaboraciju čine neprimjenjivom za sve veći dio populacije. Prvo, i sam Becker upozorio je na važnost jednog čimbenika – njegova teorija primjerena je za države ili društvene skupine u kojima je izrazito niska stopa razvoda braka, sasvim suprotno od trenda razvoda brakova u razvijenim (post)industrijskim zemljama.⁷ Izbor karijere kućanice, koja će se posvetiti podizanju djece i domu, vrlo je riskantan izbor. U suvremenim okolnostima, osoba koja se posveti sferi doma izlaže se riziku da godinama akumulira "krivu" vrstu ljudskog kapitala – onoga koji se teško može tržišno vrednovati. Istodobno ona ne skuplja nova iskustva (i staž) na tržištu rada, a znanja i vještine vezana uz njezino zanimanje ili profesiju zastarijevaju. Utoliko se, perspektive na tržištu rada pogoršavaju (i na bračnom tržištu – ako dođe do razvoda) što se više skupi bračnoga staža. Drugo, na djelu su dugotrajne promjene u obrazovnim trendovima – u današnje vrijeme žene ne samo da su sustigle muškarce u visokom obrazovanju nego ih u pojedinim zemljama i prestižu. Na osnovi toga može se očekivati sve veći broj bračnih ili životnih parova gdje muškarac ima manje tržišno vrednovanoga ljudskog kapitala. Beckerova je postavka da je specijalizacija ekonomski racionalna čak i kada partneri ulaze u brak s podjednakim ljudskim kapitalom, međutim što kada je razlika u ljudskom kapitalu u korist supruge? Hoće li u tom slučaju biologija biti od sekundarne važnosti i hoće li žena postati primarna ili jedina hraniteljica obitelji? To bi bilo racionalno ekonomsko ponašanje, međutim nasuprot Beckerovoj (1993., 17) vjeri u racionalne akcije obitelji kao odgovore na "snažne ekonomske i socijalne promjene", u stvarnosti članovi obitelji nisu vođeni samo, ili prije svega, ekonomskom racionalnošću. Kulturalne koncepcije muškosti i ženstvenosti, odnosno rodnih uloga i identiteta, često su glavna odrednica ponašanja – poglavito muškaraca. Argumentirajmo to podacima koje iznose Ferri i Smith (1996.).⁸ Autorice su se koristile podacima britanskog *Nacionalnog istraživanja razvoja djeteta*, u kojemu su sudjelovali očevi i majke čija je dob 1991. godine bila 33 godine. Budući da se ne radi o bračnim parovima nego o dobnim kohortama, između podataka koji su dobiveni od kohorti majki i kohorti očeva nema podudarnosti. Jedan od rezultata koji nas je neugodno iznenadio jest: nezaposleni očevi koje uzdržavaju njihove radno aktivne supruge u 16% slučajeva izjavljuju da su oni ti koji se obično brinu za djecu. Kada imamo tu istu životnu situaciju, ali kada ju procjenjuju majke koje su jedine hraniteljice obitelji, tada je ponašanje njihovih nezaposlenih

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

supruga još gore – po njihovim riječima, samo je 9% njihovih nezaposlenih muževa preuzelo brigu za djecu! Ako je dijete bolesno, situacija je još poraznija. Iako ovdje nema podataka o raspodjeli kućanskih poslova, iz literature je poznato (vidi npr. Hochschild, 1990.; Topolčić, 2001.) da su muškarci manje skloni obavljati kućanske poslove nego brinuti se za djecu. Nasuprot Beckerovoj teoriji o ekonomski racionalnom ponašanju bračnih partnera, ponašanje muškaraca jasno pokazuje važnost roda. Izvan svoje "prirodne" uloge hranitelja obitelji oni vrlo rijetko preuzimaju na sebe neplaćeni rad u obitelji. Međutim, Beckerovu argumentaciju ne treba ni odbaciti kao nevaljanu – za jedan dio bračnih ili životnih partnera ona je racionalna po kojoj su, možda da to nisu ni osvijestili, organizirali svoj život.

Kako je tempo preraspodjele neplaćenoga rada u obitelji između bračnih/životnih partnera relativno spor, od izvanredne važnosti za zapošljavanje žena pokazuje se institucionalni kontekst. Upravo zato što se situacija u obitelji mijenja vrlo sporo ("zastala revolucija"),⁹ na odluku žena o sudjelovanju u tržištu rada značajno će utjecati: a) stanje na tržištu rada, tj. jesu li diskriminirane i u kojoj mjeri; b) čitav skup raznolikih mjera i politika što ih provodi država, kojima se izravno ili neizravno potiču ili destimuliraju žene da se zaposle puno ili nepuno radno vrijeme. Dakle, umjesto da se razmatra dijadni odnos obitelj (žene) i tržište rada, odluku žena o participaciji na tržištu treba staviti u povijesno-kulturalni kontekst pojedine zemlje i razmatrati u okvirima institucionalnoga trokuta koji čine obitelj – tržište rada – (socijalna) država.

U drugom dijelu rada opširnije ćemo razmotriti važnost socijalne države (*welfare state*) i njezinih sustava kao čimbenika koji: a) ubrzavaju ili otežavaju sudjelovanje žena u tržištu rada i b) bitno određuju obrasce sudjelovanja i razvoja radne karijere.

RAZVOJ MODELA OBITELJI SA DVA HRANITELJA I REŽIMI SOCIJALNE DRŽAVE

Tipologija Eping-Andersena

U prošla tri desetljeća u većini industrijskih država došlo je do razmjerno velikoga porasta udjela žena u radnoj snazi – u bivšim socijalističkim zemljama iz ideoloških razloga to se dogodilo prije nego u većini razvijenih industrijskih država Zapada. Danas možemo konstatirati da su u većini tih država obitelji s "modernom" podjelom rada između supružnika – muž – hranitelj obitelji, žena – kućanica i majka – prestale biti dominantni obrazac obiteljskoga života. Na primjer, u Velikoj Britaniji već 1978. godine tek svaka peta obitelj živjela je prema modelu muškarac – hranitelj.¹⁰

Obrazovna dostignuća žena, zabrana diskriminacije i slabljenje spolne segregacije na tržištu rada bili su čimbenici koji su potaknuli zapošljavanje žena. Pri tomu ne možemo zanemariti važnost državne regulacije i intervencije, njezine pozitivne doprinose. S jedne strane, upravo je *gubitak funkcija obitelji*, dakle preuzimanje njihova izvršavanja prije svega od strane socijalne države, a nešto manje od strane tržišta, omogućio ženama izvjesno rasterećenje od radnih obveza u obitelji – dovoljno da i žene koje na to nisu ekonomski primorane počele ući u radnu snagu. Uz to Wilkie (1991.) izdvaja dva čimbenika koja su dovela do brojčane dominacije obitelji sa dva hranitelja. Ekonomski oporavak i rast u desetljećima nakon 2. svjetskog rata rezultirao je povećanom potražnjom za radnom snagom. To je moglo rezultirati privlačenjem žena u radnu snagu. Međutim, neke zemlje odabrale su drugi način rješavanja problema nestašice radne snage – privlačenje imigranata, na primjer njemački model gastarbajtera. Drugo, u gotovo svim (post)industrijskim zemljama od 1970-ih godina zamjetan je trend slabljenja tržišnoga položaja muškaraca. Bilo da je na djelu proces "deindustrijalizacije", što zastupa Wilkie, ili je riječ o potrebama-i-učincima novog načina razvoja kapitalizma – informacionalizmu (Castells, 2000.), rezultat je isti – poslova s "pravom muškom plaćom" ima manje nego prije, poglavito za "plave okovratnike".¹¹ Pred muškarce su time postavljene dodatne zapreke koje moraju svladati da bi postigli osobnu ekonomsku sigurnost i bili uspješni hranitelji obitelji. "Trendovi potaknuti konkurencijom i vođeni u smjeru fleksibilnosti nalaze se u pozadini trenutačne preobrazbe radnih odnosa. Kategorije rada koje najbrže rastu jesu privremeni i povremeni rad. ... Broj radnika s višestrukim radnim zaduženjima posvuda se ubrzano povećava" (Castells, 2000., 294; 467). Riječ je u određenoj mjeri o cikličnom djelovanju uzroka i posljedica: smanjena mogućnost većine muškaraca iz radničke klase da uspješno ekonomski uzdržavaju obitelj djeluje kao poticaj za zapošljavanje njihovih supruga. Premda se žene češće zapošljavaju u sektoru usluga, zbog zabrane diskriminacije žena na tržištu rada muškarci su suočeni s dodatnom konkurencijom u svim sektorima.¹² Masovan ulazak žena u radnu snagu do određene je mjere povezan s diverzifikacijom radnoga statusa i radnih rasporeda. To rezultira činjenicom ... da između jedne četvrtine i jedne trećine zaposlenoga stanovništva većih industrijskih zemalja (uključujući samozapošljavanje) nema klasični obrazac punoga radnog vremena s redovitim radnim rasporedom. ... Kako je zbog ženskog rada fleksibilno i djelomično radno vrijeme prodrlo u ugovorne strukture radnoga vremena, u najvećoj mjeri da bi zadovoljilo ženske potrebe kombiniranja pothvata odgoja djece i radnog života ... u takvim novim uvjetima radno vri-

jeme može izgubiti svoje tradicionalno središnje mjesto u životnome ciklusu" (Castells, 2000., 467-468). To je u osnovi izazov tradicionalnom shvaćanju muškosti i muškog identiteta kao "hranitelja obitelji i glave kuće".

U zemljama s relativno visokom stopom zaposlenosti žena ne dolazi nužno do jednakog ishoda – npr. velike zastupljenosti rada nepuno radno vrijeme u sklopu diverzifikacije radnog statusa i radnih rasporeda, kako to interpretira Castells. Uz tu ogradu možemo se složiti s Castellsovim (2002., 179) zaključkom: "... u Europskoj uniji (kao i svagdje drugdje), brak i djeca su najvažniji faktori koji navode žene da nađu honorarni posao ... Dakle, tip radnika kakav zahtijeva informacijska, umrežena ekonomija odgovara interesima žena za preživljavanje, jer one, u uvjetima patrijarhalnosti, traže način da učine posao i obitelj spojivima, bez gotovo ikakve pomoći svojih muževa." Den Dulk i suradnici (1996.) razlike u aranžmanima rad – obitelj pripisuju povijesnim i kulturalnim specifičnostima, kao i razlikama u političkoj sferi – institucionalnim aranžmanima i/ili socijalnoj politici države. Razvoj *modela obitelji sa dva hranitelja* kompleksan je i svaka zemlja razvija svoju varijantu toga modela (Mósesdóttir, 2000.). Dominantne društvene norme i ideologijski motivirane društvene akcije političkih elita direktno i indirektno utječu na podjelu rada između supružnika. Država kao regulator režima rodnih odnosa i poslodavci mogu olakšati ili otežati usklađivanje obiteljskih i radnih uloga.

U literaturi se najčešće rabi tročlana tipologija "režima socijalne države", koju je prvotno 1990.¹³ formulirao i kasnije dodatno elaborirao Esping-Andersen (1999.). Osim odnosa država – tržište, dekomodifikacija i stratifikacija druga su dva ključna koncepta na osnovi kojih gradi svoju tipologiju. *Socijalno-demokratski, liberalni i konzervativno-korporativni (conservative-corporatist welfare state)* režimi razlikuju se prema međusobnim odnosima države, tržišta i obitelji. U *liberalnom režimu* državna pomoć usmjerena je na niži sloj radničke klase, nezaposlene i općenito sirotinju – one koji nisu uspjeli ("gubitnike") u tržišnoj utakmici. Država osigurava spolnu jednakost na tržištu rada, a zaposlene žene nemaju poseban tretman kao majke ili trudnice, već je njima prepušteno da manje-više bez pomoći države usklade radne i obiteljske obveze. Kao primjer za ovaj ideal-tip Esping-Andersen uzima SAD. Dvije osnovne društvene vrednote u toj zemlji jesu osobni uspjeh i marljiv rad. Svatko se treba brinuti za sebe i svoju obitelj kako god zna i umije, a na traženje pomoći od rodbine najčešće se gleda vrlo negativno. Česti su napadi i pripadnika akademske zajednice i političara na socijalnu državu kao izvor najrazličitijih društvenih "bolesti". To gledište u političkoj sferi dobilo je najpotpuniji izraz u vrijeme administracije predsjedni-

ka Reagana. Becker (1993.) jest ugledan predstavnik akademske zajednice koji smatra da je darežljivost socijalne države jedan od glavnih razloga povećanja stope razvoda braka – budući da žene i djeca sada mogu preživjeti bez ekonomske potpore supruge.

Nasuprot selektivnom pristupu socijalnoj pomoći i po-vlasticama koje karakteriziraju liberalne režime, *socijalno-demokratskom modelu* svojstven je univerzalistički princip koji kreće od postavki da je država odgovorna za dobrobit svih svojih građana. Tako i srednja klasa ima pristup socijalnim programima. Ogleđni primjer takva režima jest većina nordijskih zemalja, poglavito Švedska. Ključna ideja koju promiče socijalno-demokratski režim socijalne država jest pravo svih na rad, a država preuzima na sebe odgovornost za stare i nemoćne te djecu i tako omogućuje svim građanima maksimalnu slobodu. Žene se potiče da kombiniraju zaposlenje, majčinstvo i obiteljske dužnosti, pri čemu država pomaže obiteljima na razne načine. Država žene dobrim dijelom oslobađa "tradicionalnih dužnosti" brige za druge i pruža im priliku da uz mnogo manje konflikata rad – obitelj / obitelj – rad sudjeluju u tržištu rada. Takvu je politiku državne pomoći Esping-Andersen (1999.) nazvao "defamilijarizacijom." *Konzervativno-korporativni režim* treći je model u kojemu država, tržište i druge institucije, poglavito obitelj i crkva, zajednički dijele odgovornost za dobrobit građana. Ovaj model socijalne države pod snažnim je utjecajem Katoličke crkve, a Njemačka i Italija primjeri su zemalja konzervativno-korporativnoga režima socijalne države. U tom režimu država intervenira samo ako obitelj zapadne u ekonomske probleme, a žene se potiče da napuste posao kako bi podizale djecu. Pristup socijalnim pravima nije univerzalistički nego ovisi o partikularnim statusima.

Njegovu tipologiju kritizirale su feminističke autorice / autori zbog fokusa na odnos države i tržišta, što je čini pogodnom za analizu klasnih, ali ne i rodnih, odnosa. Međutim, za našu je raspravu zanimljivo da je Esping-Andersen argumentirao tezu da će se participacija žena na tržištu rada razlikovati u pojedinim režimima socijalne države. U socijalno-demokratskim režimima predviđa visoku stopu participacije žena u radnoj snazi, nešto nižu u zemljama liberalnoga režima i nisku stopu participacije žena u zemljama konzervativno-korporativnoga režima.

Stier i sur. (2001.) demonstriraju razlike među razvijenim industrijskim zemljama glede režima socijalne države, poglavito glede promicanja rodne jednakosti na tržištu rada. U liberalnim režimima država vrlo malo pomaže zaposlenim roditeljima. Stoga se može očekivati da u državama s liberalnim modelom dođe do snažne (samo)selekcije žena glede

participacije žena na tržištu rada – na osnovi anticipiranih prihoda i važnosti koju rad ima za njih. U konzervativno-korporativnim režimima visoko se vrednuje tradicionalna obitelj, a tradicionalna podjela rada među supružnicima podupire se i normativno i institucionalno (Stier i sur., 2001.). Budući da se mjerama obiteljskih (i drugih) politika ne ohrabruje participacija žena na tržištu rada, a s druge strane štiti se ekonomski položaj domaćica, valja očekivati da će u tim zemljama biti komparativno najniža stopa participacije žena na tržištu rada – barem kada je riječ o radu u punom radnom vremenu. *Pozicija muškarca*, argumentiraju Stier i sur. (2001.), manje se razlikuje od pozicije žena u pojedinim režimima socijalne države. Autori iznose sljedeće distinkcije u položaju muškaraca u tri režima socijalne države. U društvima utemeljenim primarno na tržišnim principima (liberalni režim) muškarci su *normativno i praktički* slobodni od odgovornosti za podizanje djece i imaju snažniju poziciju na tržištu rada od žena. U zemljama poput SAD-a, tržišni kriteriji određuju tko će raditi na tržištu rada, a tko će se brinuti za djecu. Budući da muškarci u pravilu imaju bolji položaj na tržištu rada i da su normativno i praktično slobodni od brige za djecu, oni većinu svog vremena alociraju na tržište rada. Nasuprot njima, žene su prisiljene odvagnuti koristi i troškove svoje participacije u radnoj snazi, nasuprot ulozi kućanice. Žene su češće i u većoj mjeri izložene pritisku da one usklađuju radne i obiteljske obveze, dajući pri tome prednost obiteljskim obvezama. Majčinstvo i podizanje djece često su povezani s prekidom zaposlenja (nešto manje izraženo u SAD-u) ili sa zaposlenjem na nepuno radno vrijeme. U zemljama u kojima je tradicionalno prisutna mogućnost rada uz skraćeno radno vrijeme to je vrlo čest izbor žena. Na taj način one nastoje uskladiti ekonomske potrebe obitelji i/ili svoje želje i zahtjeve uloga supruge i majke.

U "konzervativno-korporativnom režimu socijalne države", budući da se *normativno i institucionalno* podupire tradicionalna podjela rada među spolovima, "(m)ada dolazi do određenog stupnja dekomodifikacije, nema nastojanja u ime države da se eliminiraju rodne nejednakosti" (Stier i sur., 2001., 1735). U skladu s tim većina se žena ili uopće ne zaposljava ili nakon ulaska u bračnu zajednicu / rođenja djeteta žene napuštaju svoje zaposlenje. Žene koje su ipak zaposlene – što zbog obiteljskih potreba (ekonomske nužde), što po svom izboru – definiraju se kao *sekundarne hraniteljice* obitelji. U državama s konzervativno-korporativnim režimima ako su udane žene s djecom zaposlene, onda se preferira zaposlenje s nepunim radnim vremenom. Takvu podjelu rada među bračnim partnerima Mósesdóttir (2000.) naziva *modificiranim modelom kad je muškarac hranitelj* obitelji. Kako autorica kaže, že-

ne više nisu ograničene na privatnu sferu, ali se u radu na tržištu rada angažiraju prije i poslije neplaćenog rada u obitelji. Glavne zadaće žena vezane su uz dom i djecu, dok se od muškaraca očekuje, zbog snažnije pozicije na tržištu rada i zato što su normativno i praktično slobodni od obavljanja kućanskih poslova i brige za djecu, da većinu svog vremena posvete tržištu rada (Stier i sur., 2001.).

U socijalno-demokratskom režimu socijalne države, kako kažu Stier i sur. (2001.), "socijalna regulacija" nadvladala je načela tržišta, a država je usmjerena prema povećanju jednakosti svih građana, pa tako i jednakosti muškaraca i žena. To se postiže na dva osnovna načina. Prvi, "defamilijarizacija", obuhvaća razvijene servise za djecu (jaslice, dječje vrtiće i slično) i njihovo subvencioniranje od države te mjere za jednakost spolova na tržištu rada. Drugi je način zaštita ekonomskoga položaja žena dok se one brinu za djecu, što se postiže mjerama obiteljskih politika, kao što su plaćeni rodiljni dopust, mogućnost rada u skraćenom radnom vremenu i sl.

Uspoređujući petnaest zapadnoeuropskih zemalja, koje su danas sve članice EU-a, glede tri vrste aranžmana rad – obitelj, den Dulk i sur. (1996.) utvrdili su da – s obzirom na izostanke s posla vezane uz djecu, subvencioniranje skrbi za djecu i rad u nepunom radnom vremenu – postoje velike razlike među tim zemljama. Švedska i Danska su "uzor-zemlje" – imaju vrlo opsežne, elaborirane i za roditelje financijski povoljne aranžmane izostajanja s posla, mnogo poslova uz skraćeno radno vrijeme te kvalitetne i svima zainteresiranim roditeljima dostupne javne ustanove skrbi za djecu. Razlike su nešto manje kada je riječ o organiziranju i subvencioniranju "obiteljskih servisa" koji bi trebali pomoći obiteljima u kojima oba partnera rade, kao i samohranim roditeljima da lakše usklade radne i obiteljske obveze.

Zemlje liberalne tradicije preferiraju djelovanje nevidljive ruke tržišta uz što manje državne regulative i intervencije. Stoga ne iznenađuje što države poput SAD-a umjesto javnih ustanova skrbi za djecu predškolskog uzrasta potiču tržišne i privatne aranžmane brige za djecu predškolskog uzrasta. Dostupnost institucionalne ili tržišne skrbi za djecu i troškovi često se ističu kao glavni problemi. To postaje problem s izraženom klasnom dimenzijom, ako znamo da su državne subvencije za brigu o djeci predškolskog uzrasta razmjerno niske. Situacija je posebno kritična za "izolirane nukleusne obitelji", gdje ne mogu "uskočiti" članovi treće generacije, već se te obitelji moraju osloniti na plaćene usluge čuvanja djece. Roditelji s nižim primanjima suočeni su s teškim izborom jer kvaliteta javnih vrtića varira od izvrsnih do katastrofalnih. Te obitelji moraju odvagnuti između koristi i troškova koju obitelji donosi zaposlenje majke, ali i dobiti

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

djeteta. Uttal (2002.) etnografskom studijom plastično predočuje da se problemi zaposlenih roditelja s djecom predškolskog uzrasta time ne iscrpljuju. Kada financije nisu veći problem, pojavljuje se "noćna mora" pravilnog odabira na sve većem tržištu (komodificirane) njege i skrbi za djecu. Nasuprot povjeravanju djece bakama i djedovima, rođacima ili prijateljima, (najčešće samo) majke biraju kojim će nepoznatim osobama ostaviti svoje dijete da se brinu za njega dok one zarađuju svoju plaću. I kada u skladu s obiteljskim financijskim mogućnostima, raspoloživosti slobodnih mjesta i lokaciji odaberu ono što im se učinilo najboljom sredinom za njihovo dijete – one su i dalje u strahu koliko je to bio dobar odabir. Koliko će se "tete" koje čuvaju njihovu djecu u njihovu ili u svom domu ili u javnom vrtiću dobro brinuti za njih? Kad nema jasno institucionalno definirane uloge njegovatelja / njegovateljice, majke su sklone strategiji pretvaranja tržišnog aranžmana u personalizirani odnos.

Ovo je donekle specifičan primjer kako se mjere socijalne politike države mogu negativno odraziti na udio žena u tržištu rada. Čini nam se, uz problem akreditacije/kredibiliteta skrbi za djecu predškolskog uzrasta kada je prepuštena raznim tržišnim subjektima, da je riječ i o kulturalnim razlikama. Amerikanci iz srednje klase, opravdano ili ne, vrlo su skeptični i sumnjičavi prema povjeravanju svoje djece institucijama ili drugim osobama na brigu. Budući da je u liberalnim režimima najmanja institucionalna potpora kombiniranju radnih obveza s obiteljskim-i-roditeljskim obvezama, ne čudi što neki autori (npr. Lewis, 1993.) smatraju da su, u komparativnom okviru europskih zemalja, upravo u Velikoj Britaniji najveće tenzije između plaćenog i neplaćenog rada, odnosno između radnih i obiteljskih te roditeljskih obveza.

Na radu žena s nepunim radnim vremenom možda se još bolje pokazuju razlike između institucionalnih aranžmana u pojedinim zemljama. Riječ je o indirektnom ograničavanju participacije na tržištu rada i o posljedicama koje rad s nepunim radnim vremenom ima za kasniju radnu karijeru žena.

U liberalnim režimima (npr. SAD) rad žena s nepunim radnim vremenom ima osjetne negativne posljedice: to im ograničuje pristup boljim poslovima koji omogućuju razvoj karijere i/ili napredovanje u organizacijskoj hijerarhiji, a često se u očima poslodavaca tumači kao nedovoljna posvećenost poslu. U socijalno-demokratskim režimima socijalne države takvo radno vrijeme roditelja tretira se kao "most" prema radu s punim radnim vremenom. Naime, u odnosu na druge režime, rad s nepunim radnim vremenom mnogo manje nosi marginalizaciju ranga i raspona tih poslova. Potiče se prekid zaposlenja radi podizanja djece jer nosi visoke ekonomske troškove za žene i glede mogućnosti povratka na radno mje-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

sto, plaće, kao i mogućnosti za napredovanje i razvoj karijere. Nasuprot tomu, u konzervativno-korporativnim režimima to izgleda kao pravo rješenje problema kako inkorporirati žene u radnu snagu, a da se ozbiljnije ne transformira rodna podjela rada, prema kojoj žene trebaju prioritet dati svojim obiteljskim ulogama.

TIPOLOGIJA REŽIMA RODNIH ODNOSA MÓSESDÓTTIR

Nedostatak Esping-Andersenove tipologije, kada je riječ o analizi rodni odnosa i participaciji na tržištu rada muškaraca i žena, jest sljedeći. Empirijske studije koje su u analizu uključile politike i prakse orijentirane prema obitelji pokazale su se da mogu bitno razlikovati zemlje koje pripadaju istom tipu. Međutim, u obzir treba uzeti da je tipologija socijalne države heuristički alat, od kojeg se ne može očekivati da izdrži empirijsku provjeru u svim aspektima i u svim državama.

Mósesdóttir (1995., 2000.) razvila je tipologiju "režima rodni odnosa", koristeći se u analizi Esping-Andersenovim ideal-tipskim državama, tj. Švedskom, Njemačkom i SAD-om. S obzirom na to koju vrstu rodni odnosa promovira država u sferi proizvodnje i u sferi društvene reprodukcije, autorica razlikuje: egalitarni, eklezijanski (*ecclesiastical*) i liberalni režim rodni odnosa.¹⁴ Režimi rodni odnosa dobili su imena po najvažnijim socijalnim snagama koje oblikuju rodne odnose u tom režimu. U *liberalnom* režimu (zemlja primjer jest SAD) ponuda i potražnja glavna su snaga koja oblikuje rodne odnose, a država je više orijentirana na zadovoljenje potreba kapitalizma nego potreba drugih društvenih snaga. Država je integrirala žene, posebno one manje obrazovane, u tržište rada kao fleksibilnu i jeftinu radnu snagu – tako da je minimizirala davanja iz sustava socijalne skrbi, kao i radna prava. S druge strane, bolje obrazovane žene mogu si priuštiti plaćenu ispomoc u kući i natjecanje s muškarcima na tržištu rada.

U *egalitarnom režimu rodni odnosa* egalitarni princip strukturira rodne odnose, a država posreduje između potreba kapitalizma i potreba drugih društvenih snaga. A u *eklezijanskom režimu rodni odnosa*, kao što i samo ime kaže, ideologije i vrijednosti crkve/religije snažno utječu na razvoj rodni odnosa. Ono što je za našu raspravu važno jest da se ova tri režima rodni odnosa razlikuju po normama i institucionalnim aranžmanima glede plaćenog i neplaćenog rada. Norme o ženama kao suprugama ili majkama i/ili radnicama determiniraju osnovne postavke koje su u temelju aktivnosti i politika države, kapitala, organiziranog rada i drugih socijalnih snaga. U egalitarnom režimu rodni odnosa u pozadini aktivnosti i politika države nalaze se norme da su žene *zaposlene majke* kojima je potrebna određena društvena pomoć da bi mogle kombinirati plaćeni i neplaćeni rad, a muškarci su *jedan od dva*

hranitelja obitelji. U eklezijanskom režimu rodnih odnosa temeljna postavka koja oblikuje strategije države jest da su žene *supruge* i u manjoj mjeri *majke* kojima treba osigurati uzdržavanje da bi mogle obavljati svoje domaće dužnosti. Muškarci su glavni *hranitelji obitelji*. U liberalnom režimu rodnih odnosa norma koja oblikuje aktivnosti i politike države jest da su muškarci i žene *radnici* koji su sposobni uzdržavati se, osim ako nisu samohrani roditelji.

Kao primjer egalitarnog režima, koji je uspostavljen nakon 2. svjetskog rata, Mósesdóttir (1995.) navodi Švedsku, gdje je došlo do promjene iz *personalne ovisnosti* (o supruzima) u *strukturalnu ovisnost žena* (o državi). Država koja je vođena egalitarnim principima ima aktivnu ulogu u kreiranju novih radnih mjesta i u javnom i u privatnom sektoru, jer je društvena produkcija zasnovana na punoj zaposlenosti. Stoga, da bi integrirala žene u radnu snagu, država preuzima mnoge usluge uključene u društvenu reprodukciju.

Nasuprot tome, u eklezijanskom režimu rodnih odnosa (zemlja primjer jest Njemačka) organizacija društvene proizvodnje utemeljena je na generiranju radnih mjesta s dovoljno visokom plaćom da muškarac može biti jedini hranitelj obitelji. Stoga je u fokusu aktivnih politika države privreda, obrazovanje i stručna izobrazba. U skladu sa stavovima Katoličke crkve, država promovira tradicionalnu rodnu podjelu rada. Iza službene nepodrške obitelji nalazi se pretpostavka o tradicionalnoj podjeli rada, što nije znak samo sporoga napuštanja tradicionalnih vrijednosti nego je i ishod učinkovite prilagodbe na društvenu promjenu i političke odluke (Sundström, 1999.). Konkretna posljedica toga jest, prema Mósesdóttir (1995.), da je ženama s djecom predškolskog uzrasta otežano da se zaposle s punim radnim vremenom. U skladu s naukom Katoličke crkve, za socijalnu reprodukciju odgovorna je obitelj i/ili dobrovoljne udruge građana, a socijalna država osigurava građanima/obitelji samo minimum usluga – ako su druge mogućnosti iscrpljene. Briga za starije osobe, ali i za nezaposlenu odraslu djecu,¹⁵ ulazi u odgovornost nukleusne obitelji. To, naravno, implicira povećane zahtjeve da žena u obitelji radi besplatno. I s druge strane, njemačka država potiče žene majke da napuste zaposlenje: "Bivši zaposleni roditelj koji ostaje kod kuće s djecom mlađom od tri godine ima pravo na penzione bodove" (Sundström, 1999., 196). U nastojanju da žene zadrže svoje tradicionalne obveze u obitelji, smatra Mósesdóttir (2000.), njemačka država suprotstavlja se integrirajućim tendencijama kapitalizma i sve većim aspiracijama žena da se zaposle.

"Održivost modificiranog modela muškarca hranitelja obitelji ovisit će o sposobnosti države da potiče rast poslova za muškarce hranitelje i da mobilizira resurse za subvencionirane

ranje brige za druge kao rada u obitelji. Ako država ne bude sposobna proširiti svoju potporu brizi za druge unutar obitelji, više neće biti moguće izdržati pritisak za integraciju žena u plaćeni rad i doći će do prijelaza od modificiranog modela muškarca hranitelja obitelji do modela sa dva hranitelja obitelji" (Mósesdóttir, 2000., 200).

Politike regulacije tržišta rada, obiteljske politike i politike socijalne skrbi odraz su političkoga, ekonomskoga, kulturalnoga i socijalnoga konteksta (Sundström, 1999.). Država je lokus rodnih strategija i borbi te regulator rodnih odnosa, smatra Mósesdóttir (2000.). Ona je dinamično polje političkoga pogađanja, ustupaka i "trgovine", gdje se sučeljavaju kulturalna i povijesna naslijeđa, norme birača, ideologijske orijentacije i politički planovi vladajućih i opozicijskih stranaka, utjecaji lobija i grupa za pritisak, udruga građana i nevladinih organizacija te utjecaji međunarodne razine. "Ishod političkih konflikata, pregovora i institucionalizacije, ima različita značenja, implikacije i socijalne i ekonomske stratificirajuće učinke za različite socijalne grupe. Socijalni akteri u sličnim strukturalnim pozicijama suočavaju se sa za pojedinu zemlju specifičnim smjernicama i stratificirajućim mehanizmima" (Sundström, 1999., 194). Interakcija kapitalizma, demokracije i rodnoga sustava rezultira stalnim pritiskom snaga promjene rodnih odnosa i povremenim konfliktom sa snagama koje se zalažu za očuvanje prevladavajućih obrazaca i formi rodnih odnosa (Mósesdóttir, 2000.). Svaka promjena u državnoj regulaciji rodnih odnosa, smatra Mósesdóttir, *rezultat je prošlih društvenih i političkih borbi*, ali istodobno rezultira novim društvenim i političkim borbama. Institucionalni aranžmani produkt su prošlih borbi, a rodne su norme "utisnute" institucionalne strukture (Mósesdóttir, 2000.). Svaka zemlja pri tome dolazi do svoje specifične mješavine opsega i smjera državne regulacije i intervencije te svoje specifične mješavine tradicionalnosti i modernosti u rodnim odnosima.

Socijalna dinamika, što ovdje nismo mogli dovoljno predstaviti, srž je tipologije Mósesdóttir. Rodni se režimi mijenjaju, transformiraju i preobražavaju u nove režime. Mósesdóttir (1995.) kao primjer preobrazbe režima rodnih odnosa navodi Veliku Britaniju, gdje se (u eri M. Thatcher) odvijala tranzicija iz egalitarnoga režima prema liberalnom režimu. U pojedinom trenutku u povijesti pojedina zemlja može imati režim rodnih odnosa koji nalikuje pojedinom tipu ili može imati hibridni model rodnih odnosa koji ima odlike različitih izloženih tipova rodnih režima. To je prednost njezine tipologije, smatra Mósesdóttir (1995.), jer prihvaća mogućnost da postoje međusobno suprotstavljeni ili kontradiktorni principi u osnovi konkretnoga režima rodnih odnosa. Stoga je moguće identificirati i objasniti varijacije u normama glede zaposlenih

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

majki s djecom u grupi zemalja koje su slične u sferi proizvodnje i institucionalnih aranžmana. I, konačno, Mósesdóttir ističe važnost društvene akcije. Društvene snage utječu na "prirodu" države kao regulatora rodni odnosa, pa što su u konsolidaciju modusa regulacije rodni odnosa više uključene žene i ženski interesi, to će režim rodni odnosa biti "priateljskiji prema ženama".

ZAKLJUČAK

Unatoč divergentnom razvoju i raznolikosti u obiteljskim/životnim obrascima u pojedinim razvijenim (post)industrijskim zemljama, sveprisutan je fenomen "dinamika i promjena" u obiteljskoj sferi: promjene u obiteljskoj strukturi, odnosima, bračnim i roditeljskim aranžmanima i podjeli rada među bračnim/životnim partnerima. Ove promjene rezultirale su općeprisutnom zabrinutošću za budućnost obitelji. Podrška države "ugroženoj obitelji" u gotovo svim zemljama svijeta jest politička tema *par excellence*. Iza slaganja da obitelji treba pomoći stoji duboko neslaganje kako to učiniti, koje mjere poduzeti, pa i što je danas uopće obitelj.

Razvoj ravnopravnijih ili egalitarnijih odnosa među bračnim/životnim partnerima uključuje uravnoteženiju alokaciju plaćenoga i neplaćenoga rada u obitelji. U zadnja tri desetljeća razvidan je manje-više globalni trend feminizacije radne snage,¹⁶ a mi smo poglavito istaknuli važnost ulaska u radnu snagu žena majki. To je najočigledniji pokazatelj kraja dominacije modela muškarca hranitelja obitelji. To se nerazmjerno odražava na institucionalni "trokut" obitelj – država – tržište rada, tako da je razumljivo nezadovoljstvo "rodno svjesnih" društvenih znanstvenika. U studiji o dvanaest visoko razvijenih industrijskih zemalja Stier i sur. (2001., 1752) iznose zaključak: "...mada su se politike mijenjale tijekom zadnjih 30-40 godina u većini zemalja, fundamentalna ideologija i temeljni institucionalni mehanizmi politika podrške zaposlenju žena bili su vjerojatno već prisutni i nisu se esencijalno promijenili tijekom toga perioda."

Iz perspektive obitelji, u uvjetima radikalne preobrazbe kapitalističke ekonomije i sve veće nesigurnosti zaposlenja, obitelji sa dva hranitelja imaju "policu osiguranja". Ako tu promjenu promotrimo iz perspektive muškaraca, moguće su (najmanje) dvije interpretacije. Jednu smo već spomenuli – to može biti možda i vrlo traumatičan izazov tradicionalnom shvaćanju muškosti i muškog identiteta kao "hranitelju obitelji i glavi kuće". S druge strane, njima je sada olakšan teret ispunjavanja uloge hranitelja i dano im je više slobode u izboru puta tijekom radnog života. Isto tako, mjere socijalne politike sada potiču očeve na veće sudjelovanje u skrbi za djecu.

To podrazumijeva i promjenu uloge oca. Za razliku od tradicionalne koncepcije uloge *dobrog oca povlaštenog autsajdera*, koji se za djecu brinuo prije svega kao hranitelj obitelji, bilježi se određeni pomak prema očevima koji se više brinu za svoju djecu i fizički i socijalno i emocionalno – slično kako to čine majke (Coltrane, 1996.).

Kada govorimo o direktnom i indirektnom utjecaju države na podjelu rada između bračnih ili životnih partnera, tada je očigledno da u korpusu razvijenih (post)industrijskih društava ne postoji homogenost društvenih normi o rodnim ulogama – bilo da je riječ o (kroskulturalnoj) usporedbi pojedinih država¹⁷ bilo da razmatramo različite socijalne grupe unutar pojedinoga društva. Isto tako, razvidno je da među razvijenim (post)industrijskim zemljama postoje velike razlike glede "aranžmana rad – obitelj" između partnera, kao i u politikama i mjerama podrške usklađivanju radnih i obiteljskih obveza zaposlenih. Država utječe na zapošljavanje žena ne samo zakonodavstvom koje treba omogućiti ženama ravnopravan položaj na tržištu rada nego i radnim zakonodavstvom, poreznom politikom, financijskim (direktnim ili indirektnim) transferima i uslugama. Problem uz rodnu ima i klasnu dimenziju. Na primjer, porezna politika važnija je za one obitelji u kojima žene imaju razmjerno visoke prihode, dok su politike socijalne skrbi važnija odrednica zapošljavanja žena iz niže klase. Opseg intervencije sustava socijalne države i vrijednosti koje se tako promoviraju imaju različite posljedice glede odluke žena da li da uopće sudjeluju u tržištu rada, glede kontinuiteta ili diskontinuiteta zaposlenja, kao i obrazaca participacije u radu. Često se iz vida ispušta skrb za starije ili nemoćne osobe, mada su posljedice za žene slične. Posebno u liberalnim režimima socijalne države siromašne obitelji ne mogu se osloniti na izdašnu pomoć države za zbrinjavanje starih i/ili nemoćnih, tako da su obitelji (opet) suočene s vaganjem dobiti od zaposlenja žene, troškova zbrinjavanja roditelja u staračkim domovima ili u privatnim aranžmanima, kao i kvalitetom skrbi koju mogu platiti.

Društvena regulacija rodnih režima može u većoj ili manjoj mjeri uvažavati roditeljske i druge obiteljske obveze zaposlenih ili ih ignorirati. Te politike i mjere važne su jer imaju i kratkoročne i dugoročne učinke na položaj zaposlenih na tržištu rada. U zemljama u kojima je dominantna orijentacija regulaciju prepustiti "nevidljivoj ruci tržišta" uz minimum državne intervencije inicirane su nove *politike prijateljske prema obitelji*, koje u većini socijalno-demokratskih režima socijalne države, kao i u većini bivših socijalističkih zemalja, već oдавно nisu nikakva novost. Općenito, u zadnjih deset godina gotovo u svim razvijenim (post)industrijskim zemljama, uz iznimku SAD-a, razvidni su pozitivni pomaci u području obi-

teljskih servisa i skrbi za djecu. U skladu s prethodnom argumentacijom o socijalnoj dinamici kojoj su podložni rodni režimi, u nekim postsocijalističkim zemljama "rodno egalitarno" naslijeđe nije nužno transformirano u smjeru egalitarnog režima rodnih odnosa. Na primjer, Adam i suradnici (2008.) postkomunistički razvoj Estonije karakteriziraju kao liberalno-minimalistički, a Slovenije kao korporativistički model socijalne države. U onom dijelu postsocijalističkih zemalja koje su platile razmjerno visoku cijenu "tranzicije", kojima pripada i Hrvatska, većinu žena ne treba mnogo poticati na udio u radnoj snazi. U tim državama izraženo je djelovanje "push"-čimbenika: visoke stope nezaposlenosti i razmjerno niskoga životnog standarda.

Na kraju tu su i ekonomski argumenti, koji imaju jednaku važnost u svim razvijenim industrijskim zemljama. Financijski transferi država – obitelj predstavljaju dvosmjernan odnos, tj. bračni partneri/roditelji ne samo što od države dobivaju nego državi i daju. Esping-Andersen (1999.) zalaže se za aktivnu ulogu socijalne države kojom će potaknuti zapošljavanje žena, jer je to "pobjednička kombinacija" obiju strana – i za ženu te njezinu obitelj i za državu tj. privredu. Zapošljavanje žena znači porast obiteljskoga standarda i policu osiguranja za rizike nezaposlenosti partnera (ili njegove nesposobnosti za rad, razvoda braka, siromaštva u starosti itd). Za državu to znači porast radno aktivnoga stanovništva koje generira prihode po raznim osnovama, kojemu pak trebaju nove usluge – što opet rezultira otvaranjem novih radnih mjesta. Za privredu je povećanje kupovne moći stanovništva uvijek dobra vijest, a obitelji sa dva hranitelja i manjkom vremenskih resursa potencijalno su vrlo dobri konzumenti najrazličitijih proizvoda i usluga.

U literaturi često se kritički promatra položaj žena na tržištu rada kao fleksibilne i jeftine radne snage i rezervne vojske rada. Međutim, demografski trendovi u razvijenim (post)-industrijskim zemljama upućuju na dodatnu važnost politika kojima će socijalna država ubuduće poticati i olakšati sudjelovanje žena u tržištu rada:

1) Ako se raznim mjerama i politikama ne olakšava usklađivanje roditeljskih i bračnih uloga s radnim ulogama, onda se može smanjiti radno opterećenje u sferi obitelji.¹⁸ Jedan od načina da se to postigne jest i smanjenje broja članova obitelji ili pak odustajanje od braka i/ili djece. U vrijeme plastične seksualnosti imanje djece stvar je izbora. Čini nam se da je redukcija fertiliteta – svjesna ili nesvjesna – *strategija redukcije ukupnoga radnog opterećenja žena*, naravno uz druge čimbenike koji pridonose trendu sve kasnijega rađanja sve manjega broja djece.

2) Razvijene (post)industrijske zemlje, ako to ne kompenziraju razmjerno visokim stopama priljeva stanovništva imigracijom – kako to čini SAD – bit će ubuduće suočene s manjkom radne snage. Maddaloni i suradnici (2006., 24) razmatraju makroekonomske implikacije europskih demografskih trendova:

"U kontekstu europske strategije zapošljavanja (*the European Employment Strategy*), teži se povećanju participacije žena na tržištu rada, pri čemu se ističe potreba da se reducira jaz u zaradama među spolovima i da se olakša ženama da kombiniraju rad i obitelj kroz osiguranje dostupnosti ustanova za skrb za djecu i za druge ovisne osobe, uz ekonomski prihvatljivu cijenu. Od modernizacije sustava socijalne zaštite također se očekuje da pridonese poticajima za zapošljavanje."

Ono što se nadaje kao problem – i u sadašnje vrijeme i u budućnosti – jest financijska preopterećenost socijalne države. Pošto smo nastojali upozoriti na njezinu važnost u svezama obitelj – tržište rada, moramo izraziti bojazan da će doći do smanjivanja raspona usluga i povlastica kojima je socijalna država pozitivno utjecala na zapošljavanje žena. Tehnički izrazi poput *povećane uloge zajednice* zapravo znače da se država nastoji osloboditi dijela preuzetih obveza, djelomično i tako da se to ponovno vrati u domenu skrbi što je pružaju žene.

Glavno ograničenje ovog rada jest izostavljanje iz rasprave uloge poslodavaca u poticanju sudjelovanja žena u tržištu rada. Drugo, izložili smo se riziku prevelike generalizacije i pojednostavnjenja složene slike prošlosti i sadašnjosti. I treće, izložili smo modele Esping-Andersena i Mósesdóttir samo u glavnim crtama i instrumentalno za našu diskusiju. Jedno cjelovitije, i nužno opsežnije, razmatranje ove teme to će svakako ispraviti.*

BILJEŠKE

¹ Navedeno prema Oakley (1987., 2).

² Britanska sociologinja Ann Oakley (1985.) na slučaju Velike Britanije, kao paradigmatškoga primjera industrijske revolucije, vrlo je argumentirano pokazala da je u prvom valu industrijalizacije postojala velika potreba za radnom snagom, tako da su i žene i djeca, često cijele obitelji, bili zaposleni. Tek naknadno prvo je zabranjen rad djece, a zatim su ograničene mogućnosti rada žena. Utoliko ima smisla govoriti o trendu rekomodifikacije rada žena.

³ To ne znači da je nestao – dobar dio europskih obitelji još organizira svoj život prema njemu, a u nekim državama za većinu stanovništva možda je još poželjan model – koji uslijed promijenjenih ekonomskih prilika ne mogu prakticirati.

⁴ Obrazac jednoga hranitelja, iako duže vrijeme ideološki dominantan, tek tada postao je "masovno dostupan, budući da je omogućen velikom broju ljudi ulazak u novu srednju klasu", Nicholson (1997., 34).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

⁵ Navedeno prema Haralambos i Holborne (2004., 487-488).

⁶ Navedeno prema Haralambos i Holborne (2004., 488).

⁷ Za najnovije statističke pokazatelje upućujemo na: <http://www.ec.europa.eu/eurostat>.

⁸ Navedeno prema Haralambos i Holborne (2004., 511).

⁹ Tako ju je okarakterizirala prema Hochschild, 1990.

¹⁰ U *Statističkom ljetopisu Republike Hrvatske* nema podataka o tome, ali prema podacima popisa stanovništva iz 2001. među ženama u dobi od 25 do 49 godina tek je 15,8% ekonomski neaktivno – a time i ekonomski zavisno (na ovome zahvaljujem anonimnom recenzentu).

¹¹ Podaci koje periodično iznose hrvatski sindikati o cijeni potrošačke košarice za četveročlanu obitelj u odnosu na prosječnu plaću u Hrvatskoj zorno upućuju na nepovoljan ekonomski položaj onih obitelji u kojima je zaposlen samo jedan partner – naravno postoji i manja skupina muškaraca kojima položaj jedinoga hranitelja nije nikakav financijski problem.

¹² Usporedi npr. Cotter i sur. (1998.), Irwin i Bottero (2000.).

¹³ Riječ je o knjizi *The Tree Worlds of Welfare Capitalism*.

¹⁴ U izlaganju ovih triju režima rodni odnosa oslonit ćemo se ekstenzivno na Mósesdóttir (1995., 632-635).

¹⁵ Tek iz ove perspektive može se razumjeti odluka jednoga talijanskog suda, koja nam se učinila čudnom kada smo je pročitali u dnevnom tisku. Naime, sud je presudio da roditelji (koji to više nisu željeli) moraju uzdržavati svoga sina koji je završio fakultet sve dok on ne nađe posao koji mu odgovara.

¹⁶ Kao dio globalnoga plimnog vala sve veće rodne ravnopravnosti (Inglehart i Norris, 2002.) ili "izazova patrijarhalnosti" koji se u globaliziranoj kulturi brzo širi po čitavom planetu (Castells, 2002., 141).

¹⁷ U skladu s tim su i rezultati kroskulturalnih studija koje su imale za cilj utvrditi utječu li procesi modernizacije na sve veću sličnost (teza o konvergenciji) u obiteljskim obrascima među razvijenim industrijskim zemljama. Tako su Boh i sur. (1989.) usporedili rezultate istraživanja četrnaest europskih zemalja, a autori su zaključili da dokazi idu u smjeru divergentnoga razvoja i raznolikosti obiteljskih obrazaca.

¹⁸ Kada je riječ o sukobu uloga, onda je jedna od mogućih strategija smanjen angažman u jednoj od uloga.

* Zahvaljujem anonimnim recenzentima na vrlo korisnim sugestijama.

LITERATURA

Adam, F., Kristan, P. i Tomšič, M. (2008.), Između neoliberalizma i neokorporativizma: Estonija i Slovenija u komparativnoj perspektivi, *Revija za socijalnu politiku*, 15 (2): 135-150.

Becker, G. S. (1993.), *A Treatise on the family*, Cambridge: Harvard University Press.

Boh, K., Bak, M., Clason, C., Pankratova, M., Qvortrup, J., Sgritta, G. B. i Waerness, K. (ur.) (1989.), *Changing patterns of European family life. A comparative analysis of 14 European countries*, London: Routledge.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

- Castells, E. (2000.), *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura (I) – Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Castells, E. (2002.), *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura (II) – Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Coltrane, S. (1996.), *Family man: fatherhood, housework, and gender equity*, New York: Oxford University Press.
- Cotter, D. A., DeFiore, J-A., Hermsen, J. M., Marsteller Kowalewski, B. i Vanneman, R. (1998.), The demand for female labor, *American Journal of Sociology*, 103 (6): 1673-1712.
- den Dulk, L., van Doore-Huiskes, A. i Schippers, J. (1996.), Work-Family Arrangements and Gender Inequality in Europe, *Women in Management Review*, 11 (5): 25-35.
- Esping-Andersen, G. (1999.), *Social Foundations of Postindustrial Economies*, New York: Oxford University Press.
- García-Ramon, M. D. i Monk, J. (ur.) (1996.), *Women of the European Union: The politics of work and daily life*, London: Routledge.
- Hochschild, A. (i Machung, A.) (1990.), *The Second Shift*, New York: Avon books.
- Irwin, S. i Bottero, W. (2000.), Market returns? Gender and the theories of change in employment relations, *British Journal of Sociology*, 51 (2): 261-280.
- Levy, T. M. (2005.), At the Intersection of Intimacy and Care: Redefining "Family" through the Lens of a Public Ethic of Care, *Politics & Gender*, 1 (1): 65-95.
- Maddaloni, A., Musso, A., Rother, P., Ward-Warmedinger, M. i Westermann, Th. (2006.), Macroeconomic Implications of Demographic Developments in the Euro Area, European Central Bank, *Occasional Paper Series*, No. 51/August.
- Mósesdóttir, L. (1995.), The state and the egalitarian, ecclesiastical and liberal regimes of gender relations, *British Journal of Sociology*, 46 (4): 623-643.
- Mósesdóttir, L. (2000.), Pathways toward the dual breadwinner model: the Role of the Swedish, German and the American States, *International Review of Sociology*, 10 (2): 189-205.
- Nicholson, L. (1997.), The myth of the traditional family, U: H. Lindemann Nelson (ur.), *Feminism and Families* (str. 27-42), New York: Routledge.
- Oakley, A. (1985.), *The sociology of housework*, Oxford: Basil Blackwell.
- Oakley, A. (1987.), *Social welfare and the position of women*, Titmuss Memorial Lecture, Hebrew University, Jerusalem.
- Stier, H., Lewin-Epstein, N. i Braun, M. (2001.), Welfare regimes, family-supportive policies, and women's employment along the life-course, *American Journal of Sociology*, 106 (6): 1731-1760.
- Sundström, E. (1999.), Should mothers work? Age and attitudes in Germany, Italy and Sweden, *International Journal of Social Welfare*, 8: 193-205.
- Topolčić, D. (2001.), Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji, *Društvena istraživanja*, 10 (4-5 / 54-55): 767-789.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

Uttal, L. (2002.), *Making Care Work: Employed Mothers in the New Child-care Market*, New Jersey: Rutgers University Press.

Wilkie, J. R. (1991.), The decline in men's labor force participation and income and the changing structure of family economic support, *Journal of Marriage and Family*, 53 (1): 111-122.

Women's Participation at the Labor Market, Patterns of Work Career and the Role of the State

Davor TOPOLČIĆ
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

We discuss the relationship between industrialization and the establishment of the male breadwinner model family, as well as the one which has replaced it in most industrial countries of the West – the two breadwinners model family. In the second part of the article we point out the importance of the institutional context and, especially of different aspects of the relation state-family. Those differences can influence women's decision to participate at the labor market and their pattern of work career, as well as make it more easier or difficult to reconcile work and family duties, especially if the couple or lone-parent have underage children. We discuss the role of the state in the space of two conceptual frameworks: Esping-Andersen's typology of the welfare state and Mósesdóttir's typology of the state regimes of gender relations.

Key words: male breadwinner model, women's participation at the labor market, welfare state

Die Beteiligung von Frauen am Arbeitsmarkt, Karrieremuster und die Rolle des Staates

Davor TOPOLČIĆ
Ivo Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Die vorliegende Arbeit untersucht den Bezug zwischen der Industrialisierung und dem Familienmodell, in dem der Mann die alleinige Rolle des Ernährers übernimmt, sowie jenem heute in der Mehrzahl der Industrieländer vorherrschenden Familienmodell, in dem zwei Ernährer für das Wohl der Familie sorgen. Im zweiten Teil der Arbeit wird

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 17 (2008),
BR. 6 (98),
STR. 1023-1046

TOPOLČIĆ, D.:
UDIO ŽENA U TRŽIŠTU...

auf wichtige Unterschiede im institutionalen Kontext verwiesen, insbesondere auf verschiedene Aspekte des Bezuges zwischen Familie und Staat. Diese Unterschiede können Frauen bei ihrer Entscheidung darüber, in welcher Form und in welchem Ausmaß sie sich am Arbeitsmarkt beteiligen, beeinflussen. Des Weiteren können sie es Eltern erleichtern oder erschweren, die Arbeitspflichten mit ihren familiären Aufgaben in Einklang zu bringen, zumal wenn Kleinkinder mit im Spiel sind. Dies gilt verstärkt für allein erziehende Eltern. Die Rolle des Staates wurde innerhalb zweier konzeptueller Rahmen erörtert: der Typologie des Sozialstaates nach Esping-Andersen einerseits und der Typologie von staatlich jeweils unterschiedlich geregelten Geschlechterverhältnissen nach Mósesdóttir.

Schlüsselbegriffe: Familienmodell mit Mann als Ernährer, Beteiligung von Frauen am Arbeitsmarkt, Sozialstaat